

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ВИЗНАННЯ ДОКАЗІВ У МЕЖАХ ЄС

THE PROBLEMATIC ASPECTS OF MUTUAL RECOGNITION OF EVIDENCE IN EU

Климкевич Р.А.,

викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено аналізу еволюції правових підходів та концепцій збирання доказів у межах країн-членів ЄС. Вказано основну суть принципу взаємної допомоги (*locum regit actum*) у контексті збирання доказів, його правову регламентацію та недоліки практичного застосування. Висвітлено основні ідеї принципу взаємного визнання (*forum regit actum*), який прийшов на заміну принципу взаємної допомоги та видозмінив процедуру співробітництва між державами-членами ЄС щодо транскордонного збирання доказів.

Також у статті проаналізовано Рамкове Рішення Ради ЄС 2008/978/JHA про Європейський доказовий Ордер, яке базувалося на принципі взаємного визнання. Аналіз положень цього нормативного акту дає змогу зробити висновки про його неефективність та вужчу сферу застосування порівняно з класичними інструментами збирання доказів (ордерами), що в подальшому призвело до його скасування.

У статті проаналізовано недоліки та труднощі практичної реалізації принципу взаємного визнання щодо транскордонного збирання доказів, основними з яких є відмінності у правових системах і різні підходи до ключових питань доказового права країн-членів ЄС.

Вважається, що саме завдяки гармонізації кримінального процесуального законодавства ЄС можна досягти розумного балансу між розбіжностями національної процедури держав-членів ЄС. Наслідком такої гармонізації стало прийняття Директиви Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2014/41 про Європейський Ордер на проведення розслідування.

Однак незважаючи на можливість прийняття мінімальних правил у сфері кримінального судочинства, зокрема й щодо взаємного визнання доказів, яка передбачена у ст. 82 Договору про функціонування Європейського Союзу (котра є правовою основою для гармонізації законодавства), європейський законодавець не передбачив стандарту допустимості зібраних доказів за допомогою Ордеру на проведення розслідування, що видається дуже доречним та необхідним.

Ключові слова: принцип взаємної допомоги, принцип взаємного визнання, європейський доказовий ордер, європейський ордер на проведення розслідування, концепція взаємної допустимості доказів.

The article is devoted to analysis of evolution of legal approaches and concepts of evidence gathering in EU member states. The core of principle of mutual assistance (*locum regit actum*) in evidence gathering, its legal regulation and drawbacks of practical realization are noted. There are highlighted the main ideas of principle of mutual recognition (*forum regit actum*), which changed the principle of mutual assistance and altered the cooperation procedure among EU member states concerning transboundary evidence gathering.

Council Framework Decision 2008/978/JHA on the European evidence warrant, which is based on principle of mutual recognition is also analyzed in the article. The analysis of provisions of this normative legal act gives an opportunity to make conclusions about its inefficiency and more limited application in comparison to the classic instruments of evidence gathering (orders), which led to its cancellation.

The drawbacks and obstacles of practical realization of mutual recognition principle concerning the transboundary evidence gathering are analyzed in the article, the main of which are the differences in legal systems and different approaches to key issues of evidentiary law of EU member states.

It is considered that due to the harmonization of EU criminal procedural legislation a reasonable balance among differences in national procedures of EU member states can be reached. The consequence of such harmonization was the adoption of Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council regarding the European Investigation Order.

However, despite the possibility of the adoption of minimum rules in field of criminal justice, in particular concerning mutual admissibility of evidence, envisaged by Art. 82 of the Treaty on the Functioning of European Union (which is a legal basis for harmonization), the European legislator did not envisage the standards of mutual admissibility of evidence gathered by European Investigation Order, which seems to be very appropriate and necessary.

Key words: principle of mutual assistance, principle of mutual recognition, European evidence warrant, European investigation order, the concept of evidence mutual admissibility.

Актуальність теми. Збирання доказів у межах Європейського Співтовариства завжди було фундаментальним інструментом співробітництва у сфері кримінальної юстиції. Збирання доказів у ЄС на даний момент регулюється великою кількістю нормативних джерел: багатосторонніми, двосторонніми конвенціями, а також законодавчими актами Ради Європейського Союзу, які деталізовані в прецедентному праві ЄСПЛ та Суду Справедливості ЄС. Спільним для цих нормативно-правових актів є те, що вони не мають однакової юридичної сили у всіх державах-членах ЄС та не регулюють збирання різних видів доказів. Їхня застосовуваність залежить від того, чи імплементовані ці норми в національне законодавство держави-члена ЄС, яка залучена у процес збирання доказів. Такі колізії та суперечності дають змогу зробити припущення про те, що питання збирання доказів є досить проблемним та призводить до багатьох практичних проблем, адже не завжди просто та легко знайти потрібний механізм для збирання конкретного виду доказів.

Постановка проблеми. На практиці багато дій зі збирання доказів здійснюються на епізодичному співробітництві відповідних державних органів. Це відбувається тоді, коли збирання доказу здійснюється на основі неформальних домовленостей між компетентними органами захищених держав. Така практика призводить до того, що

дії зі збирання доказів залежать від «доброї волі» органів досудового розслідування, що призводить до знаходження одноразових вирішень ситуації, які не відображають потреби в уніфікованості, яка так необхідна в цій сфері.

Стан дослідження. У теорії кримінального процесу України питання міжнародних стандартів кримінального провадження досліджувалося такими відомими вченими: М.Л. Давиденком, О.В. Капліною, О.П. Кучинською, В.В. Луциком, В.В. Назаровим, В.Т. Нором, М.І. Пашковським, М.А. Погорецьким, Т.І. Фулей, О.Г. Шило, М.Є. Шумилом та іншими.

Серед зарубіжних учених проблематику доказового права ЄС досліджували Л. Буоно, Л. Вінтер, М. Кусак, Р. Монтеро, Г. Фермолен.

Метою статті є визначення порядку отримання доказів між країнами-членами ЄС та окреслення низки проблем, що виникають при цьому, та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Доказове право ЄС пройшло складний шлях становлення та розвитку, що проявлялося в кардинальній зміні правових підходів та концепцій збирання доказів. Еволюція доказового права ЄС бере початок від принципу взаємної допомоги, який передбачав незначний ступінь інтеграції процесуальних систем захищених держав, оскільки процес

збирання доказів будувалася на міждержавному співробітництві зацікавлених країн, а не на прямому співробітництві відповідних компетентних органів. Принцип взаємної допомоги передбачає так звану «модель запиту»: держава, зацікавлена в отриманні доказу чи доказів, надсилає запит у державу, в якій знаходиться цей доказ. Такий запит не підлягає автоматичному виконанню, а попередньо оцінюється уповноваженими державними органами іншої країни за декількома критеріями. Якщо запит відповідає встановленим вимогам щодо форми та змісту, він підлягає виконанню відповідно до положень доказового права держави, що виконує цей запит (принцип *locum regit actum*). Цей принцип знаходить своє закріплення в Європейській Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року [18].

Спочатку принцип взаємної допомоги був у прерогативі держав-членів ЄС, оскільки він забезпечував максимальну повагу до суверенітету кожної держави, адже передбачав застосування національного процесуального законодавства виконуючої держави.

Однак у сучасних реаліях принцип взаємної допомоги не відповідає викликам кримінальної юстиції XXI століття в умовах протидії наднаціональній організованій злочинності. Перевірка доручення уповноваженими державними органами іншої країни видається дещо спірною, оскільки така процедура призводить до невинного затягування досудового розслідування. Окрім цього, цей принцип не спроможний подолати розбіжності між національними процедурами держав-членів ЄС, у результаті чого інколи інформація, зібрана запитуючою стороною, не може використовуватися запитуючою стороною, оскільки порядок збирання такої інформації не відповідає процесуальним вимогам запитуючої сторони.

Тому через вищезазначені труднощі практичної реалізації принципу взаємної допомоги та з метою збільшення ймовірності визнання допустимими доказів, що були зібрані на території іншої держави, Конвенція про взаємодопомогу у кримінальних справах між державами-членами ЄС 2000 року [21] запровадила інший принцип – принцип взаємного визнання. Основною ідеєю цієї засади є довіра кожної держави до законності, належності правил збирання доказів іншої держави. Ця засада передбачає пряму співпрацю між органами досудового розслідування і суду та, як наслідок, значні інтегративні процеси між державами-членами ЄС у сфері кримінальної юстиції.

На відміну від «моделі запиту», яка є основою принципу взаємної допомоги, принцип взаємного визнання передбачає так звану «модель ордеру»: зацікавлений орган однієї держави-члена ЄС видає ордер, направлений на збирання доказів, до компетентних органів іншої держави-члена ЄС, де знаходиться цей доказ. Цей ордер не є предметом перевірки компетентних державних органів, не може бути безпідставно відхилений та підлягає виконанню відповідно до чинного національного кримінального процесуального законодавства запитуючої держави (принцип *forum regit actum*).

Ст. 4 вищезгаданої Конвенції закріплює норму, що в разі надання взаємодопомоги запитувана держава-член дотримується формальностей та процедур, прямо вказаних запитуючою стороною. У цьому контексті поняття «формальності та процедури» варто тлумачити в широкому значенні та охоплювати ситуації, коли, наприклад, у запиті вказано, що предстаник державних компетентних органів або захисник від запитуючої сторони мають право бути присутніми під час допиту свідка. Запитувана держава може відмовитися виконувати формальності та процедури, якщо вони суперечать її фундаментальним принципам права, або якщо в самій Конвенції прямо зазначено, що виконання запитів регулюється законодавством запитованої держави [5].

Таким чином, Конвенція про взаємодопомогу в кримінальних справах між державами-членами ЄС 2000 року

[21] видозмінила правовий підхід до розуміння співробітництва між державами-членами ЄС у сфері кримінальної юстиції, даючи право запитуючій стороні встановлювати правила взаємної допомоги. Згодом цей механізм ліг в основу інститутів взаємного визнання, таких як *Ордер на арешт майна* (*freezing property order*) [1] та *Європейський доказовий Ордер* (*European evidence warrant*) [2].

Тоді як принцип взаємного визнання став основою для європейського транскордонного співробітництва, концепція взаємної допустимості доказів знайшла своє подальше відображення у Висновках за результатами саміту в Тампері [4]. У п. 36 Висновків зазначалося, що докази, зібрані в законний спосіб компетентними державними органами однієї країни, повинні визнаватися допустимими компетентними органами іншої держави з урахуванням існуючих у цій державі стандартів доказування. Як наслідок, концепція взаємної допустимості доказів фігурує в Програмі заходів імплементації принципу взаємного визнання рішень у кримінальних справах [10] (де зазначено, що мета ордерів, спрямованих на отримання доказів, є забезпечення подальшої допустимості доказів) та Зеленої Книги 2009 року про отримання доказів за забезпечення їх допустимості [7].

Наступним етапом розвитку доказового права ЄС було прийняття 18 грудня 2008 року *Рамкового Рішення Ради ЄС 2008/978/ІНА про Європейський доказовий Ордер* про отримання предметів, документів та інформації з метою використання в кримінальному провадженні (далі – *Європейський доказовий Ордер*) [2]. Цей ордер дозволяв транснаціональне збирання доказів, базуючись на принципі взаємного визнання, що прямо закріплювалося у ст. 1.2 Рамкового Рішення.

Однак запровадження Європейського доказового Ордера не сприяло значному прогресу, оскільки він не надто сильно диференціювався від класичної «моделі ордера», передбаченої Конвенцією про взаємодопомогу в кримінальних справах між державами-членами ЄС 2000 року. Більш того, він виявився неефективним інструментом збирання доказів через свою сферу застосування, яка була вузькою, ніж у класичного ордера. Зазвичай, він використовувався для отримання предметів, документів та інформації, що є у володінні іншої держави-члена ЄС (ст. 4.1. Рамкового Рішення). Проте Європейський доказовий Ордер не міг застосовуватися для освідчення особи, одержання біологічних зразків, біометричних даних безпосередньо від будь-якої особи, включаючи зразки ДНК та відбитки пальців, для одержання інформації в режимі реального часу шляхом перехоплення телекомунікацій та здійснення моніторингу банківських рахунків.

Ст. 21.1 цього Рамкового Рішення передбачала, що Європейський доказовий Ордер продовжує застосовуватися з уже існуючими класичними інструментами збирання доказів (запитами). Це призвело до правової невизначеності та проблематики їх застосування. Як наслідок, Рамкове Рішення Ради ЄС 2008/978/ІНА про Європейський доказовий Ордер про отримання предметів, документів та інформації з метою використання у кримінальному провадженні [2] було скасоване Постановою Європейського Парламенту та Ради про скасування деяких актів у сфері поліцейського та судового співробітництва у кримінальних провадженнях від 20 січня 2016 року [12].

Принцип взаємного визнання має певні переваги, пришиваючи процес збирання доказів завдяки відсутності різних перевірок ордера в запитованій державі та мало ймовірності відмови від виконання ордера.

Однак відмінності між стандартами доказування, які все ще існують у національних системах різних держав, ускладнюють реалізацію цієї засади в повному обсязі. Держави не завжди погоджуються застосовувати всі правила збирання та оцінки доказів інших правових систем, особливо якщо такі правила можуть ставити під сумнів реалізацію права на

захист та інші важливі процесуальні гарантії або ставлять під сумнів надійність зібраних доказів. Особливо це стосується таких держав, як Англія та Італія, в яких зазвичай збирання доказів здійснюється на стадії судового розгляду. Тому вищезазначені країни не погоджуються з логікою правових систем інших держав, які надають саме стадії досудового розслідування значну доказову цінність [8, с. 358].

Окрім цього, в науковій літературі [15, с. 42] висловлювалися такі правові недоліки принципу *forum regit actum*:

- цей принцип не включає в себе обов'язок визнавати допустимість доказів зібраних відповідно до нього. Це означає, що прохання врахувати «процедури та формальності» запитуючої держави не дає гарантій, що зусилля, які запитувана держава доклала для збирання доказів, однозначно забезпечать їх допустимість;

- у ньому відсутні однозначні та зрозумілі правила законності збирання доказів;

- принцип *forum regit actum* застосовується лише для збирання доказів та не враховує ситуації, коли необхідно отримати вже наявний у компетентних органів іншої держави-члена доказ.

У цьому контексті ідея взаємної допустимості доказів видається радше правовою фікцією, ніж реальністю. Насамперед розбіжності у правових системах і різні підходи до ключових питань доказового права все ще існували між державами-членами ЄС. Очевидно, що такі розбіжності можуть підривати взаємну довіру між країнами, піднімаючи питання про процесуальний статус доказів, зібраних у межах міжнародного співробітництва, та зробити концепцію взаємного визнання доказів неефективною [9, с. 393]. Сумнівно, що концепція взаємного визнання доказів може бути досягнута саме за допомогою принципів взаємної допомоги та взаємного визнання.

Вважаємо, що шляхом гармонізації кримінального процесуального законодавства країн-членів ЄС у контексті збирання та взаємного визнання доказів можна досягнути розумного компромісу між розбіжностями національної процедури держав-членів ЄС. Договір про Функціонування Європейського Союзу [14] встановив у ст. 82 можливість прийняття мінімальних правил у сфері кримінального судочинства, зокрема й щодо взаємного визнання доказів.

Як наслідок, було прийнято Директиву Європейського Парламенту і Ради ЄС № 2014/41 про Європейський Ордер на проведення розслідування від 3 квітня 2014 року [3], яка повинна була бути впроваджена в національне законодавство держав-членів ЄС до 22 травня 2017 року.

Варто погодитися з деякими вченими, які вказували, що до прийняття цієї Директиви регулювання питання збирання та оцінки доказів характеризувалося мозаїчністю [16, с. 245]. Причиною цього була значна кількість міжнародних нормативних актів, які фрагментарно регулювали деякі аспекти збирання та взаємного визнання доказів у межах ЄС.

Ця Директива замінила в передбаченому нею обсязі відповідні положення конвенцій про правову допомогу в кримінальних справах (зокрема, Європейської Конвенції про правову допомогу в кримінальних справах 1959 року [18], Конвенції про взаємодопомогу в кримінальних справах між державами-членами ЄС 2000 року [21]), а також рамкових рішень (зокрема, Рамкового Рішення 2008/978/ЛНА про Європейський доказовий ордер [2]). Однак окремі положення вказаних документів будуть продовжувати діяти в тих випадках, коли вони регулюють питання, що виходять за межі досудового розслідування (наприклад, у разі незаконного засудження).

Європейський Ордер на проведення розслідування є новим правовим інститутом міжнародного співробітництва, який спрямований на спрощення процедури збирання доказів між країнами ЄС [19, с. 364]. За своїм змістом цей Ордер є рішенням, яке видано компетентним органом країни-члена ЄС для того, щоб здійснити одну

чи кілька слідчих дій на території іншої країни-члена ЄС та отримати докази за результатом їх проведення.

Ключовим аспектом є те, в якій спосіб буде отримано доказ у державі, яка виконує Ордер. Директива встановлює імперативне правило про необхідність повідомлення запитуючої стороною про спосіб отримання доказів і виконання умов Ордера. При цьому допустимо встановлювати конкретні умови отримання доказів (наприклад, допитати свідка з одночасним пред'явленням йому фотографії для впізнання чи провести судово-психіатричну експертизу за обов'язковою участю експерта-сексолога). Запитувана держава, як правило, повинна діяти відповідно до інструкцій, які вказані в Ордері, не маючи права користуватися власними засобами, змінювати умови чи шукати інші способи отримання доказів, ніж ті, що вказані в Ордері.

Незважаючи на прийняття Директиви про Європейський Ордер на проведення розслідування, що призвела до зміни концепції збирання доказів, класичні інструментарії збирання доказів (запити, доручення) все ще застосовують. Зокрема, саме судові доручення використовують у тих випадках, коли необхідно отримати докази від держави, що не є членом ЄС (Ісландія чи Норвегія). Також їх застосовують, коли необхідно отримати доказ, що хоча й знаходиться на території держави-члена ЄС, однак такі держави не приєдналися до Директиви.

Незважаючи на статтю 82 Договору про Функціонування Європейського Союзу [14], ЄС не зробив жодних кроків уперед та все ще діє відповідно до презумпції, що внутрішня несумісність між національними правилами отримання доказів та концепцією взаємної допустимості доказів може бути вирішена за допомогою принципу *forum regit actum*. У статті 9 (2) Директиви зазначається, що держава, яка виконує ордер, повинна дотримуватися формальностей та процедур, які прямо вказуються державою, що видає ордер, якщо вони не суперечать фундаментальним принципам права виконуючої держави. Зарубіжні науковці вказують, що вищезазначена стаття – це не лише відсутність прогресу, а крок назад та втрачена можливість остаточно сформулювати концепцію взаємного визнання доказів [9, с. 396]. Варто погодитися з такою думкою, адже запровадження інструменту, спрямованого на збирання доказів без стандартів, які би визначали допустимість таких доказів, як мінімум, не логічний крок європейського законодавця.

Заслугує уваги твердження С. Рутгері про те, що «директива забезпечує допустимість доказів опосередковано, шляхом створення умов, які полегшують їх взаємне визнання» [13, с. 30].

Висновок. Проблематика взаємного визнання доказів у межах ЄС зазнала численні зміни правових поглядів та принципів, однак доволі тривалий час залишалася актуальною та невирішеною. Новим кроком у розвитку концепції взаємного визнання доказів у межах ЄС стало прийняття Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/41/ЄС про Європейський Ордер на проведення розслідування 2014 року, яка запровадила новий правовий інструментарій для збирання доказів у межах ЄС.

Однак із прийняттям Директиви не відслідковуються суттєві зміни в концепції взаємного визнання доказів, оскільки традиційний запит про правову допомогу допускає включення в нього прохання про застосування закону, формальностей і процедур запитуючої сторони під час виконання процесуальних дій [17, с. 129]. Окрім цього, хоча й Директива спрямована на збір доказів у межах країн-членів ЄС, вона не містить стандартів допустимості зібраних за допомогою Ордера доказів на проведення розслідування. Однак запровадження таких стандартів кореспондувало би положенням Договору про Функціонування Європейського Союзу, який встановлює можливість прийняття мінімальних правил стосовно, зокрема, і взаємного визнання доказів. Такі мінімальні стандарти визнання доказів, зібраних на території іншої держави-члена ЄС за допомогою Ордера, видаються досить доречними та необхідними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Council Framework Decision 2003/577/JHA of 22 July 2003 on the execution in the European Union of orders freezing property or evidence, OJ L 196, 2.8.2003. P. 45–55.
2. Council Framework Decision 2008/978/JHA of 18 December 2008 on the European evidence warrant for the purpose of obtaining objects, documents and data for use in proceedings in criminal matters, OJ L 350, 30.12.2008. P. 72–92.
3. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters, OJ L 130/1.
4. European Union: Council of the European Union, Presidency Conclusions, Tampere European Council, 15-16 October 1999, 16 October 1999. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ef2d2264.html> (accessed: 5 August 2019).
5. Explanatory Report on the Convention of 29 May 2000 on Mutual Assistance in Criminal Matters between the Member States of the European Union, 29.12.2000, OJ C 379/7. 11 p.
6. G. Illuminati, "Transnational Inquiries in Criminal Matters and Respect for Fair Trial Guarantees", in: S. Ruggeri (ed.), *Transnational Inquiries and the Protection of Fundamental Rights in Criminal Proceedings*, 2013. 573 p.
7. Green Paper on obtaining evidence in criminal matters from one Member State to another and securing its admissibility, Brussels, 11.11.2009, COM (2009), 624 final.
8. Kostoris R.E. *Handbook of European Criminal Procedure*. Springer International Publishing AG, 2018. 445 p.
9. Matryna Kusak. Mutual admissibility of evidence and the European investigation order: aspiration lost in reality. *ERA Forum* 19 (3). P. 391–400.
10. Programme of measures to implement the principle of mutual recognition of decisions in criminal matters, OJ C 12, 15.1.2001. 10 p.
11. R. Garcimartin Montero. The European Investigation Order and the respect of fundamental rights in criminal investigations. *Eurocrim, the European criminal law associations' forum*. 2017. № 1. P. 45–50. URL: <https://eucrim.eu/articles/european-investigation-order-respect-fundamental-rights/>
12. Regulation 2016/95 of the European Parliament and of the Council of 20 January 2016 repealing certain acts in the field of police cooperation and judicial cooperation in criminal matters, OJ L 26, 2.2.2016. P. 9–12.
13. Ruggeri S. *Transnational Evidence and Multicultural Inquiries in Europe Developments in EU Legislation and New Challenges for Human Rights – Oriented Criminal Investigation in Cross-border Cases*. Cham, 2014. 243 p.
14. Treaty on the Functioning of the European Union (consolidated version 2012), OJ C 326, 26.10.2012. P. 47–390.
15. Vermeulen G. Free gathering and movement of evidence in criminal matters in the EU. *Thinking beyond borders, striving for balance. In: Search of Coherence*. Maklu, Antwerpen-Apeldoorn-Portland, 2011. 54 p.
16. Бирюков П.Н. Европейский следственный ордер. *Современное международное право: глобализация и интеграция* : сборник научных статей LIBER AMICORUM в честь профессора П.Н. Бирюкова / отв. ред. А.Я. Капустин. Воронеж : Издательский дом ВГУ, 2016. С. 244–249.
17. Бирюков П.Н. *Международное право : учебник*. Москва : Юрайт, 2015. Т. 2. 654 с.
18. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_036
19. Климкевич Р. Європейський Ордер на проведення розслідування у контексті реформування кримінальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.) ; за заг. ред. І.В. Красницького. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 363–368.
20. Ключников А.Ю. Европейский следственный ордер как инструмент судебного сотрудничества по уголовным делам в Европейском Союзе. *Международное уголовное право и международная юстиция*. 2018. № 1. С. 8–10.
21. Конвенція про взаємодопомогу у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу від 29 травня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_23833
22. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524